УДК 883 Н-Л – 3.06

ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ СВІТОГЛЯДУ І.С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Абрамова І.Г., викладач

Запорізький державний університет

І. Нечуй-Левицький прийшов у літературу в час суперечливого динамічного суспільного піднесення різних сторін українського життя в російській імперії на рубежі 50-60-х років. Аграрні економічні реформи сприяли не лише фізичному розкріпаченню українського селянина, вони викликали великі зміни в соціальному й побутово-домашньому житті. Патріархальна кріпацько-селянська Україна під впливом економічних чинників змінювала форми національного життя. Цей процес мав два напрямки. Т. Шевченко розбудив національну свідомість, цікавість до своєї народної творчості й історії, закрив роздмухуване імперськими істориками, літераторами й політиками питання про ніби-то одноетнічність українців і росіян (“у них мова – і в нас мова”). Цей фактор був потужним стимулом самоусвідомлення народу. Водночас у пошевченківські часи Нечуй-Левицький був свідком негативних явищ у житті українського села, спричинених ростом фабрично-заводської промисловості, впливом міської культури.

Відходила на його очах епоха “старосвітських людей”, забувалися, псувалися вікові основи селянського родинного життя, змінювалися не лише побутові і звичаєві, але й деякі морально-етичні настанови. Дослідники звернули увагу на ту особливість творчості письменника, що він постійно впродовж довголітньої літературної праці підкреслював “жаль за національними традиціями, за побутом, що нищилися і розкладалися” [1, 10].

Ще одним тривожним явищем у часи формування світогляду митця був брутальний наступ царату на культурно-національне життя, який виявився в офіційних заборонах української мови, цензурних переслідуваннях нечисленних видань, тотальній русифікації. Навіть найширша верства народу – селянство – органічний носій національної ідентичності – була під загрозою її нівеляції. Тому письменники пошевченківських часів, діячі київської “Громади”, перейнявши ідеали Кирило-Мефодіївського братства, розпочали активну рятівну працю на ниві збереження самобутніх вартостей духовності нації – історії, мови, звичаїв, обрядів та інших фольклорно-етнографічних зразків культури.

Культурно-освітня й народознавча діяльність “Громад” стимулювала зацікавлення письменника національними проблемами. Деякий час він брав участь у роботі “Київської Громади”, відвідував збори “Старої Громади”[2, 7, 8].

Після занепаду громадівського культурно-просвітницького руху в історії національного відродження наступив якісно інший – національно-народницький період, під час якого і сформувався світогляд письменника [3, 60]. Вияв цих культурологічних концепцій у духовному житті української інтелігенції виразно фіксує творчість письменника, а деякі його герої (Радюк, Комашко) є явними громадівцями [4, 351]. В. Коряк так характеризував діалектику ідеології світогляду І. Нечуя-Левицького: “Був це останній могікан просвітительства, що перетворився поволі в народника” [5, 232]. С. Єфремов більш конкретно окреслив обставини, що мали вирішальний вплив на становлення творчих принципів І. Нечуя-Левицького: “Напрям його літературної діяльності й зміст його численних творів залежить цілком від тієї незвичайної епохи, коли він почав літ і свідомості доходити. Як знаємо, то був час скасування кріпацького ладу, час першого серйозного звороту інтелігенції до народу, час великих надій на “увънчаніе зданія” конституційними формами державного життя. Почавши свідомо жити під час перелому громадського життя в Росії, Левицький поруч з Тобілевичем та Мирним, став найкращим заступником і виразником цього перелому в нашому письменстві. Це, скажу так, літописці українського життя пореформенної доби, хоча певна річ, корінням свого світогляду вони сягають далеко глибше, ставлячись осудливо до всього ладу” [6, 481].

Чіткіше і конкретніше охарактеризував суспільно-політичні умови, за яких відбувалося становлення І. Нечуя-Левицького як митця і громадянина, Іван Франко. У статті “Україна” він запропонував і обгрунтував періодизацію руху українського національного відродження в другій половині XIX століття. Він пов’язував окремі періоди цього руху з конкретними постатями, яких вважав найхарактернішими репрезентаторами ідей свого часу, своєрідними натхненниками, ідеологами поколінь. За диференційну ознаку періодів українського руху національного відродження брав ступінь усвідомлення національних проблем, а також зміст та форми їх вияву в діяльності ідеологів поколінь. Розвиток української ідеї активізувався й поглибився “під впливом трьох українських діячів, представників трьох різних поколінь, поширився здебільшого між інтелігенцією, а частково й між народом: у 60-х роках XIX століття домінував вплив Куліша, у 70-их і 80-их – Драгоманова, а в 90-их – Грушевського. З цих трьох напрямів

перший можемо назвати формально національним, другий – радикально-соціальним і третій – національно-радикальним" [7, 189].

Бездержавний статус розділеного двома імперіями українського народу надто обмежував можливості його суспільно-політичного самовираження, тому об'єктивно воно виявилося у формах легальної неполітичної культурно-освітньої діяльності. Виходячи з цього, І. Франко відніс І. Нечуя-Левицького до представників першого, "формально національного" напряму, а також поставив його "першим... у цьому ряду". Свій відбір він пояснив заслугами І. Нечуя-Левицького виключно як письменника, за браком місця не згадавши у статті [8, 586] публіцистичних, літературно-критичних і народознавчих праць, які концептуально сформулювали сутність самосвідомості українців цього періоду. Хоча написані в різні роки статті й розвідки автора "Кайдашевої сім'ї" – "Органи російських партій", "Світогляд українського народу в прикладі до сьогочасності", "Українство на літературних позовах з Московщиною", "Сьогочасне літературне прямування", "Школа повинна бути національна", "Сорок п'яті роковини смерті Тараса Шевченка" – як і художня творчість письменника, загалом, укладаються у визначений І. Франком хронологічно (60-ті роки) і концептуально ("формально національний") період національного відродження в XIX столітті.

Значний вплив лідера формально національного руху П. Куліша на становлення поглядів І. Нечуя-Левицького підкреслюють і сьогоднішні вчені. Наприклад, О. Федорук стверджує: "Україноцентричний, збудований на підвалинах народознавства й етнографізму, світогляд І. Нечуя-Левицького – письменника, мовознавця, критика значною мірою формувався саме під впливом Куліша" [9, 283].

Треба наголосити, що І. Франко, ставлячи письменника на чолі культурно-національного руху безпосередніх пошевченківських часів, тим самим фактично спростував свої давніші суб'єктивні застереження щодо характеристики І. Нечуєм-Левицьким фактичного стану й перспектив розвитку української ідеї та літератури у статті "Сьогочасне літературне прямування" (1878). Аргументація його ранньої статті "Література, її завдання і найвашніші ціхи" (1878), написаної в драгоманівському антигромадівському й антинародовському дусі як концептуальне заперечення суджень і висновків статті І. Нечуя-Левицького, стала для самого І. Франка непереконливою і в художньо-естетичному, і в політичному сенсі. Неспростовним аргументом болючої правоти І. Нечуя-Левицького був час, який синхронно умістив брутальні репресії російського шовіністичного царизму проти українства і поряд – декларативність цісарської конституції щодо прав національностей в імперії та антиукраїнське забарвлення польського визвольного руху. "А стосовно загального пафосу, ідейних позицій авторів, то сучасні дослідники схильні віддавати рацію Нечуєві-Левицькому, а не молодому тоді й дещо категоричному Франкові" [2, 13-14].

Традиційно вважається, що І. Нечуй-Левицький розпочав осмислення національних проблем статтею "Сьогочасне літературне прямування". Однак це сталося десятьма роками раніше. 1868 року письменник надрукував у львівському часописі "Правда" рецензію на п'єси Марка Онука "Мотря Кочубеївна" та Михайла Старицького "Малоруська опера", у якій сформулював народницьке розуміння літератури як виховника національної свідомості на основі історичної пам'яті, а також дав актуальну політичну оцінку гетьманові І. Мазепі, проникливо вважаючи, що "на образі Мазепи найвдаліше можна було б розгорнути національну ідею"[10, 153].

Слід наголосити, що в означений І. Франком формально національний період українського руху світогляд і творчі принципи І. Нечуя-Левицького лише почали формуватися. Вони впродовж довгого творчого життя письменника перейшли велику якісну еволюцію, однак не таку схематичну, яку сформулював цитований нами В. Коряк: від просвітителя до народника. Радянське літературознавство намагалося замовчувати виразну національну основу світогляду й мистецьких настанов письменника, завуальовано замінюючи її судженнями про соціально-етнографічну спрямованість творчості [11, 34-47]. Правда, у 20-ті роки, коли ще не запанувала тотальна несвобода слова, питання світоглядних орієнтацій І. Нечуя-Левицького широко досліджувалося численними літературознавцями.

Юрій Меженко пояснював, що в другій половині XIX ст. суспільно-політична ситуація в підневільній царській Україні не давала письменникові вибору. Ставлення режиму до українського культурно-національного життя були настільки суворі, що однозначно "визначали шлях роботи української інтелігенції і висували найбільшу потребу часу – боротьбу за право національного самовизначення". Тому письменник, як і загалом українська інтелігенція його часу, "національне питання ставив завжди на першому місці" [12, 9]. Подібний висновок, але в розумінні великого недоліку у творчості письменника, зробив І. Очинський: "Треба констатувати, що для Левицького національне питання завжди переважало соціальні" [13, 21].

Важливим чинником формування українського світогляду І. Нечуя-Левицького були обставини домашнього виховання. Його батько – священик був рідкісним винятком серед духовенства, тому що мав добру освіту, тверді національні переконання. У своєму "Життєписі" письменник згадував, що батько ясно розумів трагічну ситуацію національного життя, виразно бачив наслідки тотальної русифікації,

тому свої проповіді виголошував рідною мовою [14, 8]. Ще раніше в листі до О. Конисього письменник стверджував, що в батька "була вже українська ідея, що рідко трапляється між українськими священниками" [14, 263]. Мати письменника походила із староукраїнського козацького роду, мала вроджені шляхетні манери, гостре відчуття краси. Риси її вдачі можна помітити в жіночих образах з повістей письменника, а також у його власному характері і звичках. В. Підмогильний у проникливій і такій рідкісній у нашому літературознавстві психоаналітичній статті "Іван Левицький-Нечуй (Спроба психоаналізи творчости)" обгрунтував версію про Едіпів комплекс письменника до матері [15, 296, 297].

На зацікавлення І. Нечуя-Левицького народознавчими проблемами, питаннями сутності українського національного характеру мали вплив досягнення тодішньої етнографії. У 70-х роках Петербурзьке географічне товариство організувало наукову експедицію на Правобережну Україну з метою збирання статистичних, географічних та етнографічних матеріалів. Експедицію протягом двох років продуктивної праці очолював Павло Чубинський. Було зібрано багато унікальних матеріалів з української етнографії, які згодом опубліковано в семи великих томах. Записи народних звичаїв, обрядів, вірувань, пісень, мовних діалектів своїм змістом і духом були настільки унікальними, що само по собі відпало питання окремішності українського народу як етносу. Матеріали експедиції незаперечно свідчили, що творцем усього неповторного духовного багатства є окремий слов'янський народ – українці, яких офіційний царизм відмовлявся визнавати як націю. У 1873 році в Києві як підсумок успішної роботи експедиції було відкрито відділ російського Географічного товариства, секретарем якого став П. Чубинський.

"Сей відділ, – писав І. Франко, – став відразу центром кружка визначних українофілів, що на його засіданнях обговорювали різні теми з української філології й етнографії..." [7, 327]. Тоді ж у 1874-1875 рр. В. Антонович та М. Драгоманов видали "Исторические песни украинского народа" у двох томах – перший систематичний звід цього фольклорного жанру. У 1876 році М. Драгоманов видав ще одну унікальну збірку народних оповідань – "Малорусские народные предания и рассказы". Серед української інтелігенції тоді стало громадянським обов'язком – збирати неповторні перли фольклору, досліджувати, пізнавати свій етнос, народ. Якраз у цей час появилася друком етнографічно-фольклористична розвідка

І. Нечуя-Левицького "Світогляд українського народу. Ескіз української міфології" (1876).

Описаний нами суспільно-політичний і духовний контекст, в якому складався світ переконань і творчих принципів письменника, допоможе з'ясувати головні питання нашого дослідження, а саме: які етнопсихологічні особливості українського народу відтворив, змоделював І. Нечуй-Левицький у характерах і типах своєї прози, наскільки глибоко і проникливо він диференціював психологічні і ментальні, типові й індивідуальні, етнічні й соціально набуті складники характерів своїх персонажів.

Є. Кирилюк вважав, що історична заслуга письменника в тому, що "він перший цілком відходить від "етнографічної" школи" [16, XXVIII] в манері письма і стає реалістом. Однак це суттєве обмеження заслуг І. Нечуя-Левицького. Він у своїх повістях і оповіданнях не лише створив класичну художню панораму дореформеного й пореформеного життя українського села, але й змалював галерею оригінальних характерів і типів з питомими рисами етнічної індивідуалізації, увів у літературу раніше не помічені соціальні групи. Письменник першим з українських митців у зображенні характерів широко вийшов за соціально-побутові й етнографічно-фольклорні параметри, започаткував творення етнопсихологічних літературних типів як носіїв національної ментальності. Його повнокровні персонажі не є лише продуктом соціальних обставин чи народно-побутових, родинних взаємин і виховання, як донедавна вважалося, – вони є носіями глибинних етнічних, буттєвих психічних особливостей народу. Саме І. Нечуй-Левицький одним із перших у нашій літературі створив живий та яскравий образ епохи, "дав низку яскравих типів з добре відомого йому життя народу та верств до народу близьких" [17, 140] через відтворення не лише соціальних обставин і побуту своїх героїв, а найперше – через особливості вдачі, психічного складу характерів, через їх світосприймання й внутрішню душевну сутність.

Відомо, що письменник був великим "артистом зору" (І. Франко), тобто умів яскраво і колоритно, широко й детально описувати місцевість чи місце, де відбувається дія. Полюбляв творити сюжети з родинно-побутової тематики. Ці епічні розповіді й описи іноді непропорційно великі відносно безпосередніх подій, в яких виявляються характери героїв, і може скластися враження (це зауважувала І. Нечуєві-Левицькому критика), що характеристиці персонажів письменник не надає особливого значення, що його герої не дуже індивідуалізовані. Усталилася навіть певна традиція прочитання творів автора "Миколи Джері" як соціально-побутових і розуміння й тлумачення його героїв як виключно соціальних типів. Причина, очевидно, в тому, що під час аналізу художніх творів письменника літературознавці часто через об'єктивні і суб'єктивні причини не співвідносили їх проблемно-тематичної й світоглядної сутності з загальною концепцією життєвих принципів автора, висловленою в публіцистиці, рецензіях, нарисах, листах. Хоча якраз ця частина доробку письменника підказує нам, що необхідно переосмислити традиційні оцінки і погляди на прозу І. Нечуя-Левицького. Це треба робити навіть за умов, що ці традиційні погляди формулювали відомі вчені-літературознавці. З віддалі часу багато тверджень, істин, оцінок бачаться по-іншому. Сьогодні, наприклад, вже застарілою і неточною є періодизація українського національного руху, запропонована І. Франком, – за чільними постатями, які

були духовними лідерами певного періоду часу. Дослідники, як правило, тепер користуються конкретнішим і вужчим терміном "українська національна культура" замість "український національний рух". Адже справді в умовах бездержавності до самого кінця XIX ст. український рух мав виразно культурницький характер. За основу періодизації береться міра самоусвідомлення культурою себе як об'єктивації національного буття свого суб'єкта – українського народу. Виходячи з цього принципу, І. Нечуя-Левицького можна вважати представником культурно-просвітницького періоду, який тривав з середини XIX ст., тобто від романтичного націоналізму Т. Шевченка й зародження української ідеї в членів Кирило-Мефодіївського товариства – до громадівського руху 70-х років та першої української політичної еміграції (М. Драгоманов, С. Подолинський, Ф. Вовк). Якраз тоді "відбулося виокремлення України як суб'єкта історичного процесу з відповідно суверенними культурними запитами" [18, 108] і народилися нові носії цих ідей та ідеалів. Тому в діалектичній єдності продуктом епохи і об'єктом нашого дослідження є світогляд письменника і його літературних персонажів.

Останнім часом дослідники наголошують на потребі вивчати історію літератури і її персональних творців на нових принципах наукової методології. Щодо творчості І. Нечуя-Левицького, спрощеної і викривленої народницьким та соцреалістичним літературознавством, ця потреба є невідкладною. Адже письменник як класик літератури є популярним автором для читача, є хрестоматійним каноном шкільної програми. "Сьогодні час поглянути на Нечуя-Левицького неупереджено, взяти до уваги сукупність факторів та загальний контекст, зробити акценти на головному – на ідеї цілого життя Левицького, національній ідеї, взяти до уваги не лише його художню творчість, але і його публіцистично-критичні праці, без них-бо годі зрозуміти багатогранну ідейно-творчу палітру його прози" [2, 9], – накреслює концептуальні засади новітнього нечуєзнавства сучасна дослідниця Інна Приходько.

ЛІТЕРАТУРА

1. Меженко Ю. Іван Семенович Нечуй-Левицький. // Нечуй-Левицький. Твори. - К., 1926. – Т.1.
2. Приходько І. Українська ідея у творчості І. Нечуя-Левицького. - Львів, 1998.
3. Мироненко М. І. Нечуй-Левицький. - К., 1930.
4. Зарва В. Просвітительська концепція "нового героя" в "Хмарах" І.Нечуя-Левицького// Літературознавство. Книга 1. IV Міжнародний конгрес україністів. - К., 2000.
5. Коряк В. Нарис історії української літератури. - Харків, 1929.
6. Єфремов С. Історія українського письменства. - К., 1995.
7. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. - К., 1984. – Т. 41.
8. Стаття "Українці" була написана на замовлення професора Будапештського університету Оскара Амбота для енциклопедії світової літератури, тому мала бути за розміром "невеличкою розвідкою" (Див.: Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1984. - Т.41.).
9. Федорук О. Невідомий лист-спогад І Нечуя-Левицького про П.Куліша//Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження. - Львів-Нью-Йорк, 2000.
10. Бернштейн М. Українська літературна критика 50-70 років XIX ст. - К., 1959.
11. Бернштейн М. До характеристики світогляду раннього І. Нечуя-Левицького (за матеріалами статтті письменника "Органи російських партій" // Радянське літературознавство. 1966. – № 9.
12. Меженко Ю. Іван Семенович Нечуй-Левицький. Твори. - К., 1929. – Т.1.
13. Очинський І. Іван Нечуй-Левицький// Нечуй-Левицький. Твори. Х.-К., 1930. – Т.1.
14. Нечуй-Левицький І. Життєпись Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим // Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: В 10 т. - К., 1968. – Т.10.
15. Підмогильний В. Іван Левицький-Нечуй (спроба психоаналізи творчости) // Життя й революція. - К., 1927. – № 9.
16. Кирилюк Є. Творчий шлях І Нечуя-Левицького // І. Нечуй-Левицький. Вибрані твори. - К., 1929.
17. Єфремов С. Іван Левицький-Нечуй. - К., 1924.
18. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. - К., 1992.